

Маленко Л.М.

Південноукраїнська козаччина останньої чверті XVIII – XIX століття в документах та матеріалах краснодарського архіву

Історія південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII – XIX століття у дожовтневий період та радянські часи не стала предметом спеціальних досліджень. До іррегулярних формувань вказаного періоду зверталися з нагоди роковин видатних людей, у разі видання літератури енциклопедичного та науково-довідкового характеру, в контексті дослідження історії України, південного регіону, козацьких військ російської держави. Поряд з такими причинами, як незначним у порівнянні з Чорноморським, Донським козацькими військами місцем південноукраїнських іррегулярних формувань у військовій системі Російської імперії, короткочасність та напівофіційне існування більшості козацьких військ південного краю через невизначеність військового та юридичного статусу іррегулярних формувань, важливою причиною відсутності комплексних досліджень соціальної, економічної, військової історії південноукраїнського козацтва постсічового періоду є розпорошеність джерельної бази та вкрай незадовільне введення до наукового обігу нових джерел.

У вітчизняних та зарубіжних архівних путівниках, виданих протягом 1950 – 80-х років, фігурують відомості, що більшість матеріалів з історії козацьких військ Південної України зберігаються в архівах Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей України. Однак саме протягом цих років із обласних архівів вилучалися документи, пов'язані з історією української козаччини, і передавалися до центральних архівних зібрань Москви та Петербурга (РВІА, РДАДА, РДІА, РДА ВМФ). Вивезення документів до центральних архівосховищ Росії не афішувалось й особливо ретельно не фіксувалось у загальнодоступній діловодній документації. На сьогодні, на жаль, ситуація стосовно відомостей про зберігання основних масивів документальних джерел з історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII – XIX століття кардинально не змінилась. Як приклад, із видання у видання путівників по РДВІА фігурують свідчення, що документація Канцелярії Азовського козацького війська зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області, а Військового правління Дунайського іррегулярного формування – в Державному архіві Краснодарського краю. Після ретельної перевірки архівних фондів згаданих архівосховищ виявилось, що матеріали Канцелярії Азовського козацького війська зберігається в тому ж таки РВІА м. Москви (ф. 877, 361 справа), а документація Військового правління Дунайського іррегулярного формування – у комунальному закладі «Ізмаїльський архів» (ф. 755, 287 справ «Господарської частини») та у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 245, 281 справа з військового устрою).

Із початку 90-х років XX століття помітне зростання дослідницького інтересу до проблеми південноукраїнської козаччини постсічового періоду, що конкретизувалося появою праць А.Д.Бачинського, О.А.Бачинської [1], І.А.Анцупова [2], Р.І.Шияна [3], І.В.Сапожникова [4] та інших. І це цілком закономірно. Адже козацькі війська південного регіону останньої чверті XVIII – XIX століття посідають вагоме місце як в історії української козаччини, так і України в цілому. Їх феномен полягає в тому, що після зруйнування Запорозької Січі вони уособлювали військову, суспільну та господарську традицію Запорожжя на півдні України. Вже самим своїм існуванням козаки іррегулярних формувань створили на півдні специфічний клімат Запорозьких Вольностей і значно вплинули на формування особливостей світогляду українського народу. Проте для українських істориків і надалі залишаються недостатньо дослідженими фонди архівосховищ Російської Федерації: РВІА, РДАДА, АЗПРІ (м. Москва); РДІА, РДА ВМФ (м. Петербург); ДАКК (м. Краснодар). Саме тому постає необхідність проведення евристичної роботи в архівосховищах України, Росії з метою виявлення нових матеріалів до історії південноукраїнської козаччини постсічового періоду, повної реконструкції історії козацьких військ південного регіону, висвітлення місця іррегулярних формувань у системі політичних, соціально-економічних, культурних відносин півдня України в останній чверті XVIII – XIX століття.

Одним з найбільших архівних зібрань документів з історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII – XIX століття є Державний архів Краснодарського краю. Планомірна політика російської

держави, спрямована на переселення з внутрішніх губерній Імперії, неблагонадійного козацького населення на найбільш небезпечні ділянки російського кордону спричинила переведення на Кубань у кінці XVIII століття козаків Чорноморського війська, а згодом і населення ліквідованих південноукраїнських іррегулярних формувань – Усть-Дунайського, Катеринославського, Бузького, Азовського, Дунайського. Як наслідок, значний комплекс документів стосовно цих козацьких військ відклався у фондах краснодарського архіву. Найбільш представницькі комплекси документів з історії Чорноморського війська зберігаються у фондах 249, 250, 763, 670.

“Канцелярія наказного отамана Кубанського козацького війська” (ф. 249) (колишня канцелярія кошових і військових отаманів Чорноморського козацького війська) – містить документи з 1776 до 1870 року і нараховує 3257 одиниць зберігання (дані на 2003 р.). Сама ж канцелярія постала в 1787 році з утворенням війська. До 1797 року називалася Канцелярією кошового отамана, а зі скасуванням залишків виборності Павлом I стала йменуватися військовою канцелярією (з 1832 року – канцелярією наказного отамана).

За походженням та інформативними можливостями документи фонду складають групи: 1) поіменні списки козаків і поселян колишнього Запорозького війська, які були покріпачені поміщиками Азовської та Новоросійської губерній після зруйнування Січі впродовж 1776–1783 років (оп. 1, спр. 1, 18, 41, 49, 191, 215, 238, 249, 250, 250а); 2) листування з приводу створення за розпорядженням Г.О. Потьомкіна волонтерських команд із запорозьких козаків, які й поклали початки Війську вірних козаків (оп. 1, спр. 9, 11); 3) відомості про формування козацької морської флотилії (оп. 1, спр. 9, 9а, 56); 4) донесення про відправку козацьких команд на турецький фронт та участь чорноморських козаків у воєнних кампаніях (оп. 1, спр. 10, 23, 42); 5) рапорти О.В. Суворова, М.І. Кутузова про участь чорноморців у битвах періоду російсько-турецької війни 1787–1891 років (оп. 1, спр. 23, 42, 190); 6) військово-адміністративні розпорядження Г.О. Потьомкіна, О.В. Суворова, М.І. Кутузова й інших чиновників стосовно війська Вірних Чорноморських козаків (оп. 1, спр. 7, 9, 11, 34, 43, 75, 176, 190, 199); 7) представлення про нагородження старшини війська (оп. 1, спр. 2, 3); 8) відомості про кількість чинів, які перебувають на службі у Чорноморському війську (оп. 1, спр. 16, 32, 35, 36, 118, 118а, 230, 249); 9) рапорти про видачу платні, провіантного і порційного постачання козакам Чорноморського війська та про відпуск фуражу для їх коней (оп. 1, спр. 35, 230); 10) відомості про військових мешканців, які поселені на землях між Бугом та Дністром (оп. 1, спр. 55, 55а, 172, 177, 193, 199, 213, 241); 11) рапорти та донесення чорноморських офіцерів про виконання розпоряджень військово-адміністративного та господарського характеру (оп. 1, спр. 77, 81, 90); 12) донесення про наряди на роботу чорноморських козаків на будівництво Херсону та Миколаєва (оп. 1, спр. 8, 13, 38, 47, 52, 171); 13) розпорядження про розшук козаків-втікачів та повернення їх до війська (оп. 1, спр. 17, 50, 217); 14) донесення та рапорти про переговори чорноморських офіцерів та козаків із задунайськими козаками, про повернення

чорноморців, полонених “турецькими” запорожцями, про включення задунайців до складу Чорноморського війська (оп. 1, спр. 22, 197, 217);

Особливу цінність становлять службові і патрикулярні листи кошового отамана З. Чепіги та військового судді А. Головатого до керівництва південного краю з питань військово-адміністративного та господарського устрою (оп. 1, спр. 218, 218а), рапорти, прохання, клопотання, листи (напівофіційні, приватні) кошовим отаманам С. Білому, З. Чепізі, військовому судді А. Головатому від різних осіб з приводу утисків, кривд, необхідності вирішення господарських справ, доведення прав успадкування, тощо (оп. 1, спр. 15, 37, 47, 72, 73, 117, 117 а, 173, 191, 203).

Чіткі уявлення про вхідну та вихідну документацію війська дають журнали вхідних та вихідних паперів кошового отамана, кошового управителя, військового судді, начальника флотилії, завідуючого сухопутним пішим полком (оп. 1, спр. 4, 5, 6, 27, 28, 29, 30, 59, 60, 61, 105, 106, 106 а, 107, 108, 109, 109 а, 110, 154-158, 207-212.).

Отже, у фонді “Канцелярії наказного отамана Кубанського козацького війська” (колишньої канцелярії кошових і військових отаманів Чорноморського козацького війська) виявлено 244 справи стосовно перебування козаків Чорноморського війська на півдні України та підготовки їх до переселення на Кубань протягом 1792–1793 років, а саме: за 1775–1787 роки – 1 справа, за 1787 рік – 2 справи, за 1788 рік – 23 справи, за 1789 рік – 31 справа, за 1790 рік – 46 справ, за 1791 рік – 48 справ, за 1792 рік – 52 справи і за 1793 рік – 41 справа.

У фонді “Військової канцелярії Чорноморського війська” (ф. 250) відклалися справи вже часів перебування Чорноморського війська на Кубані, однак вони містять матеріали про події, які відбувалися при участі чорноморців у південноукраїнському регіоні. У фонді 1759 справ. Папери накопичувалися протягом терміну функціонування Військового уряду, згодом Військової канцелярії іррегулярного формування. Так, у 1794 році було створено Військовий уряд Чорноморського козацького війська, а в лютому 1801 року його перейменовано у Військову канцелярію, яка складалася з експедицій: кримінальної, цивільної, тяжбової з казенних справ, межової, поліційної й у справах сиску. В березні 1802 року всі експедиції були ліквідовані крім поліційної, яка відала військовими і цивільними справами. Канцелярія підпорядковувалася інспектору Кримської експедиції, який відав військовими справами, і таврійському губернатору, який віршував справи цивільного характеру. З 1827 року вона перейшла у відомство Командира Окремого Кавказького корпусу. Ліквідована в 1842 році у зв'язку з введенням нового положення стосовно Чорноморського козацького війська і розподілу військового і цивільного управління.

Серед матеріалів фонду зберігаються справи про затримання на півдні України чорноморців поміщиками та різними установами, коли ті перебували у краї у військових та особистих справах (оп. 1, спр. 26); про звільнення сімей чорноморських козаків від кріпацтва для переселення на Кубань (оп. 1, спр. 6, 12); про зарахування козаків ліквідованих південноукраїнських іррегулярних

формувань до складу Чорноморського козацького війська (оп. 2, спр. 150). Нижче приводимо, витяги з типової архівної справи про затримання чорноморців на півдні України, коли ті намагалися урегулювати питання переведення своїх сімей на Кубань (див.: док. № 1) та про зарахування козаків ліквідованих козацьких формувань до складу чорноморського козацтва (див.: док. № 2, 3).

Особливо цінним для реконструкції історії Війська вірних козаків чорноморських є фонд З.О. Чепіги (ф. 763). І хоча він невеликий за обсягом (всього 8 од. зб.), однак представлений важливими документами: ордерами князя Г.О. Потьомкіна стосовно організації війська та надання земель під поселення; донесеннями кошового отамана про хід переговорів із запорозькими козаками з метою оформлення команд, організації війська та заселення козаками місцевості по р. Буг; указами Катерини II про нагородження орденами та пожалуванням земель; повідомленням про пожалування З. Чепізі чина бригадира, згодом секунд-майора; грамотою про надання кошовому дворянства; атестатами по службі.

У Державному архіві Краснодарського краю є окремий фонд документів до історії Кубанського козацького війська, зібраних Федором Андрійовичем Щербиною (ф. 764). Його віднесено до категорії “особливо цінних”. Формування 764-го фонду тривало протягом 1925–1973 років. У 1925 році документальні матеріали, які збиралися дослідником для написання історії Кубанського козацького війська, спочатку поступили на державне зберігання в архів Ростовського обласного архівного управління, а в жовтні 1953 року згідно з розпорядженням Головного архівного управління МВС СРСР вони були передані до Державного архіву Краснодарського краю і включені там до дореволюційного фонду № 764. На момент передачі матеріалів у фонді було 56 одиниць зберігання, які охоплювали період з 1775 по 1914 роки. У квітні 1958 році в Державне управління “Крайдержархів” додатково поступило ще 7 справ за період з 1833 по 1895 роки. У серпні 1973 року із Праги до Росії були привезені деякі документи, що залишилися після смерті Ф.А.Щербини. Всі ці матеріали зберіг, а потім і передав на батьківщину через старшого інспектора архівного відділу крайвиконкому, командированого в Чехословацьку Республіку, Г.Т. Чучмая опікун покійного сина вченого М.Х.Башмак. У жовтні цього ж року документи Ф. Щербини були передані на зберігання до Державного управління “Крайдержархів”. Після науково-технічної обробки документів, які поступили до архіву, було сформовано ще 35 справ за 1904–1937 роки. Серед переданих із-за кордону матеріалів — наукові та науково-популярні праці вченого, документи біографічного характеру, матеріали службової діяльності.

У колекції документів, зібраних Ф.А.Щербиною, значна кількість матеріалу до історії південноукраїнської козаччини, а саме:

— Виписки з Одеського архіву за 1832 рік із справи “Про заселення Новоросійського краю запорозькими козаками”. Серед нотаток — прохання колишніх козаків Задунайської Січі про дозвіл переселитись із-за Дунаю до

Південної України; проект положення про переселення на узбережжя Азовського моря; списки козаків-переселенців.

— Рукопис Ф.А. Щербини “Природничо-історичні умови Кубанської області і поступове заселення її різними народами (1792–1825 роки)”.

— Історична довідка про флотилію чорноморських козаків.

— Журнали воєнних дій на Чорноморській і Кавказькій кордонних лініях; рапорти, відношення, розпорядження та листи стосовно воєнних дій на Кавказі.

— Виписки з Кубанського військового архіву та архіву м. Владикавказа про воєнні сутички козаків-чорноморців із горцями, про несення військовими підрозділами Чорноморського козацького формування кордонної служби.

— Виписки із архівних справ про фінансування Чорноморського війська.

Відомості про постачання Чорноморському козацькому формуванню продовольства та фуражу протягом всього періоду його існування.

“Програма по упорядкуванню історії Кубанського війська (1792–1825 роки)”. Вона вражає своїм розмахом, багатоплановістю, прагненням дослідника якомога повніше описати процес переселення чорноморців на Кубань, різноманітні сторони військової, соціально-економічної історії, культурного та духовного життя козацтва в кубанському краї. Водночас слід зазначити, що по мірі проведення евристичної роботи та накопичення архівних матеріалів попередня програма по упорядкуванню історії Кубанського козацького війська (1792–1825 роки) уточнювалася та доповнювалася Ф.А.Щербиною. Згодом дослідник напише: “Первоначально предполагалось издать историю Кубанского казачьего войска в двух томах около 30 печ. листов каждый. Предположения эти были сделаны на данных об архивных материалах по печатным источникам и указанию знатока архивов покойного Е.Д.Фелицына... А на деле же материалов оказалось несравненно больше предполагаемого количества” [5, арк. 9; 6, с. 246]. Як наслідок — постала необхідність написати не 60 друкованих листів, а щонайменше 120 і видавати “Історію...” в 4-х томах. Одночасно Ф.А.Щербина клопотався і про дозвіл видати шеститомний (згодом дванадцятитомний) збірник документів до історії Кубанського козацтва.

Серед документів справи — оригінал попереднього кошторису витрат на наукову роботу, який мав складати мінімум 21 тис. крб. і прохання про дозвіл набрати для проведення евристичної роботи штат співробітників у складі 8 осіб (4 досвідчених дослідника і 4 підручних) терміном на 2 роки.

Значення матеріалів особистого фонду Ф.А.Щербини важно переоцінити. Різномановість та багатство документальних матеріалів у фонді дозволяють говорити про їх виключну джерелознавчу цінність. Значну кількість документів цього фонду можна вважати першоджерелом до історії козацького населення на Кубані, міста Катеринодара (Краснодара), Катеринодського військового собору, духовного училища та інше.

У фонді 670-му відклалася колекція документів з історії Кубанського козацького війська зібрана П.П.Короленком, Е.Д.Феліциним, А.Д.Ламоновим. Матеріали фонду – це переважно нариси до історії чорноморських і кубанських полків, бригад, біографії кошових отаманів, описи гербів та стягів (незначні за

обсягом, фрагментарні, не завжди послідовні); виписки з архівів для реконструкції історії Чорноморського і Кубанського козацьких військ; записки про російсько-турецьку війну 1787–1791 рр.

Звертає на себе увагу плідна робота П.П.Короленка в підготовці матеріалів для відтворення історії козацького населення на Кубані: план роботи з реконструкції історії Кубанського війська та написані розділи з історії Запорозької Січі (оп. 1, спр. 1); історичний нарис з історії України та Запорозької Січі (оп. 1, спр. 2), виписки документів із архівів до історії Чорноморського і Кубанського козацьких військ (оп. 1, спр. 9-15).

Документи з історії Усть-Дунайського Буджацького війська відклались у краснодарському архіві у фонді 250. Досить інформативною є справа про переселення та зарахування до складу Чорноморського війська усть-дунайських офіцерів та козаків (оп. 2, спр. 151, 151а). Велася вона військовою канцелярією Чорноморського війська протягом 1808-1810 років і представлена такими групами документів, як: прохання козаків про дозвіл переселитися на Кубань із приєднанням до Чорноморського війська; відомості про кількість військових чинів; поіменні списки козаків та їх сімей, бажаючих оселитися на Кубані; рапорти, донесення військових посадових осіб про підготовку до переселення козаків колишнього Усть-Дунайського Буджацького війська; військово-адміністративні розпорядження керівників краю стосовно переведення усть-дунайців на Кубань та виділення їм земель для поселення.

Протягом 1801–1804 років на Кубанську кордонну лінію було переселено 3655 козаків колишнього Катеринославського війська, які заснували Ладозьку, Казанську, Темижбецьку, Тифліську (з 1936 р. Тбіліську), Воронезьку станиці та сформували Кавказький полк. Документи з історії переселення катеринославських козаків та утворення ними населених пунктів відклались у фонді Військового штабу Кубанського козацького війська (ф. 396, оп.1, спр. 8689, 11326).

Потужний комплекс документів зберігається в архіві Краснодарського краю до історії Азовського козацького війська. Його наявність цілком виправдана. Адже з 1838 року козаки Азовського війська зовнішню службу несли на східночорноморському узбережжі. Вони не тільки забезпечували й охороняли сполучення між укріпленнями Чорноморської берегової лінії, а разом із сухопутними військами та Чорноморським флотом відвойовували “вигідні якірні місця”, брали участь у військових операціях сухопутних і морських сил, у спорудженні та облаштуванні форпостів самої укріпленої лінії. У військовому відношенні Азовські морські команди безпосередньо підпорядковувалися командуючому військовими суднами біля абхазьких берегів, а загальне керівництво здійснював начальник Чорноморської берегової лінії, який підлягав наміснику на Кавказі. З розподілом азовських морських команд на два відділення (в 1845 році) азовські морські команди дислокувалися при Сухумській і Геленжицькій (згодом Константинівській) морських станціях. Поетапне переселення азовського служилого козацтва у західну частину Кавказького хребта протягом 1862–1866 років породило масовий рух документів на всіх рівнях на півдні України, Чорноморії та в Кубанській

області. У Височайше затвердженому “Положенні про скасування Азовського козацького війська” також фіксувалося, що військова канцелярія ліквідованого Азовського війська має передати свої справи “по військовій частині – у Штаб Одеського військового округу, а з 1861 року – у штаб Кубанського козацького війська”. Як наслідок, документи з історії Азовського іррегулярного формування зберігаються у декількох фондах краснодарського архіву.

Значна частина матеріалів до історії Азовського козацького війська відклалась у фонді “Канцелярії начальника Чорноморської берегової лінії” (ф. 260). В 1830 році з метою охорони східного узбережжя Чорного моря від турецької та іншої іноземної агресії за розпорядженням російського уряду почалося будівництво укріпленої лінії від Анапи до Менгрелії. Воно тривало до 1842 року. Згодом були добудовано ще 2 відділення морської лінії від укріплення Навагінського до Абхазії й далі. Офіційно морська берегова лінія була відкрита 23 травня 1839 року. Тоді ж почала свою роботу і канцелярія начальника Чорноморської берегової лінії. В роки Кримської війни морська берегова лінія була тимчасово ліквідована, а з її закінченням відновлена. Тимчасово була призупинена і діяльність канцелярії. В 1859 році функції канцелярії були передані цивільній канцелярії командуючого військами правого крила Кавказької лінії та наказного отамана Чорноморського козацького війська.

Починаючи з 1837 року Канцелярія начальника Чорноморської берегової лінії постійно розглядала справи, пов'язані з Азовськими морськими командами. За період з 1838 по 1857 роки нею було розглянуто і вирішено щонайменше 97 справ стосовно зовнішньої служби козаків Азовського війська та будівництва і ремонту човнів, баркасів для азовських морських команд.

За видовою належністю та інформативними можливостями документи стосовно Азовського козацького війська, які відклалась у 260-му фонді складають наступні групи: 1) військово-адміністративні розпорядження начальника Чорноморської берегової лінії та головного командира Окремого Кавказького корпусу щодо використання й оснащення Азовських морських команд (оп. 1, спр. 255, 264, 267, 357, 434, 522, 536, 624, 797, 798, 1257, 1967, 2302, 2315; оп. 2, спр. 6, 24); 2) накази по війським частинам Чорноморської берегової лінії (оп. 1, спр. 279, 369, 458, 471, 540); 3) фінансові та господарчі розпорядження начальника Чорноморської берегової лінії (оп. 1, спр. 72, 146, 226, 227, 240, 259, 260, 261, 316, 330, 340, 345, 347, 356, 421, 422, 447, 453, 455, 515, 529, 594, 609, 616, 623, 1256, 1965, 2198, 2318; оп. 2, спр. 8); 4) рапорти та відомості про кількість чинів Азовського козацького війська, що несуть службу на східночорноморському узбережжі (оп. 1, спр. 430, 521, 613, 1487, 2308); 5) представлення до нагородження старшини та нижніх чинів козацьких морських команд (оп. 1, спр. 263, 521, 611); 6) рапорти про видачу платні, провіантного і порційного постачання, відпуск зброї та набоїв козакам морських команд (оп. 1, спр. 1, 2, 26, 27, 231, 262, 445, 447, 1270, 1989, 2302); 7) донесення та рапорти військового керівництва різних рангів про участь азовських козаків у військових сухопутних десантах, у морських баталіях, про наряди на роботу азовців на будівництво укріплень Чорноморської берегової лінії (оп. 1, спр. 352,

427, 430, 521, 531, 2589); 8) рапорти та відомості про стан Азовських морських команд та човнів (оп. 1, спр. 27, 69, 429, 430, 435, 436, 453, 458, 522, 534, 567, 677, 777, 1239; оп. 2, спр. 64); 9) відомості про взяття призив офіцерами і нижніми чинами Азовських морських команд у результаті захвату чи знищення контрабандних суден (оп. 1, спр. 426, 427, 526, 531); 10) звіти про вирішення судових справ стосовно козаків Азовських морських команд (оп. 1, спр. 435, 567, 825, 836, 1017, 1026, 1223).

Уявлення про різновиди вхідних та вихідних паперів стосовно козацьких морських команд — складової Азовської війська — дають журнали морського чергування штабу Чорноморської берегової лінії (оп. 1, спр. 265).

У фонді “Військового правління Кубанського козацького війська” (ф. 252) відклалися справи останніх років проживання козаків у Приазов’ї та періоду поетапного переселення азовських сімей на Кубань (1862–1866 роки). Матеріали фонду представлені: відомостями про кількісний склад Азовського козацького війська за 1862–1865 роки (оп. 2, спр. 102, 472,); звітами про стан іррегулярного формування за 1860–1865 роки (оп. 2, спр. 103); повідомленнями і відомостями про переселення азовців із їх сім’ями у Кубанську область та заходи сприяння цьому процесу (оп. 2, спр. 615, 617, 623, 771, 830, 873, 874, 875, 1280, 1282, 1517, 1526, 1527, 1528, 1822, 1826); рапортами про зарахування азовських офіцерів та нижніх чинів до складу Кубанського козацького війська (оп. 2, спр. 616, 798, 1063, 1400); донесеннями про запис до козацького стану азовських переселенців некозацького походження з приєднанням до складу Кубанського козацтва (оп. 2, спр. 790); фінансовими та господарськими розпорядження військових і цивільних чиновників Південної України та Кубанської області (оп. 2, спр. 884, 1306, 1320, 1325, 1649, 1655, 1809, 1847); донесеннями про відправлення до Сибіру на поселення та на каторжні роботи козаків війська, звинувачених у «державному злочині» (оп. 2, спр. 1420); наказами 1865 року про відбування служби у внутрішній команді козаками станиць Новоспаської та Петровської (оп. 2, спр. 1619).

Канцелярія начальника Азовських козацьких команд при Сухумській морській станції була створена для керівництва 18 морськими командами Азовського війська, які були приписані до морської станції в Сухумі для карантинно-митного нагляду за східним берегом Чорного моря. Вона працювала до 1865 року і після ліквідації Азовського війська була скасована. Справи, які проходили через канцелярію, і стосувалися безпосередньо зовнішньої служби та життя козаків Азовських морських команд на Кубані утворили окремий 390-й фонд архіву Краснодарського краю. У фонді — 61 справа, датована 1855-1865 роками. За інформативними можливостями та походженням цей комплекс становить такі групи: 1) формулярні списки про службу офіцерів та козаків військових підрозділів Азовського іррегулярного формування (оп. 1, спр. 1, 2,); 2) донесення та рапорти військового керівництва різних рангів про участь азовських козаків у морських баталіях, у військових сухопутних десантах (оп. 1, спр. 3, 23, 34); 3) накази військового керівництва про переведення азовських козаків на Кавказ (оп. 1, спр. 59, 62); 4) відомості про переселення азовських козаків у Кубанську область (оп. 1, спр. 4, 29, 42); 5) відомості про

кількість служилих чинів та загиблих (оп. 1, спр. 8, 16, 39); 6) рапорти про видачу платні, провіантного і порційного постачання, одягу, відпуск зброї та набоїв козакам морських команд (оп. 1, спр. 6, 11, 17, 20, 21, 24, 37, 45, 47, 48, 49, 50, 55, 58); 7) звіти та про наявність та стан вогнепальної зброї, боєприпасів, казенного військового майна, човнів (оп. 1, спр. 5, 7, 13, 14, 18, 19, 22, 25, 27, 30, 32, 35, 36, 39, 43, 44, 54); 8) фінансові звіти (оп. 1, спр. 9, 15, 28, 40, 48, 60, 61); 9) представлення до нагородження старшини та козаків Азовських морських команд (оп. 1, спр. 10, 26, 36, 41, 53); 10) рапорти про повернення козаків морських команд у військо на пільгові роки (оп. 1, спр. 12, 33, 59).

Журнали вхідних та вихідних паперів начальника Сухумської морської станції допомагають краще розібратися в актовій та справочинній документації, визначити інформативні можливості окремих груп матеріалів (оп. 1, спр. 46, 51, 52, 56, 57). У 390-му фонді переважають вихідні папери і в основному це рапорти, відомості, звіти начальників команд про отримання платні, провіантного і порційного постачання, одягу, відпуск зброї та набоїв козакам; про наявність та стан вогнепальної зброї, боєприпасів, казенного військового майна, човнів; розподіл “призів” у результаті захвату чи знешкодження контрабандних суден.

Інтерес викликає напівофіційне та приватне листування між морськими командами і військовим керівництвом Азовського іррегулярного формування, членами родин з приводу підготовки до переселення на Кавказ (оп. 1, спр. 29, 62).

Поетапне переселення протягом 1862–1866 років козацьких сімей із Азовського війська в станиці Адагумського (ф. 350) та Абинського (ф. 352) козацьких полків Кубанського війська сприяло появі у полкових правліннях цих військових частин значної кількості справ, пов’язаних із вирішенням питань прийняття, поселення, забезпечення належних умов існування азовських переселенців (у тому числі і вирішення земельного питання). Після 1866 року переважають справи про стягнення грошей із військових та станичних скарбниць ліквідованого Азовського війська (ф. 352, оп. 1, спр. 1а, 143, 257, 412, 528); про повернення азовських офіцерів та козаків на баркаси для патрулювання східночорноморського узбережжя Чорного моря (ф. 352, оп. 1, спр. 529).

Інформаційно насиченими є справи про непокору та стихійні виступи преселенців із Азовського війська на нових місцях поселення (ф. 352, оп. 1, спр. 1, 5).

У фонді “Військового чергування Чорноморського козацького війська” (ф. 254) виявлено дві справи про нагородження Азовського козацького війська знаменами за участь у воєнних кампаніях 1828 року (оп. 1, спр. 350) та “за хоробрість у війні проти французів, англічан і турок в 1853–1856 роках” (оп. 1, спр. 1086).

Таким чином, у фондах Державного архіву Краснодарського краю відклався потужний комплекс джерел різної видової належності до історії південноукраїнських козацьких військ: Чорноморського, Катеринославського, Усть-Дунайського, Дунайського, Азовського, який дає змогу дослідити не тільки маловідомі сторінки історії козацтва згаданих військ, а й дозволяє пролити світло на такі питання як місце та роль південноукраїнських козацьких

військ останньої чверті XVIII – XIX століття в системі політичних, соціально-економічних та культурних відносин південного регіону, України в цілому.

Бібліографічні посилання:

1. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр.: До 170-річчя заснування. — О.: Астро-принт, 1998. — 232 с.: ілюстр.; Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України (1775–1869). — О.: Маяк, 1995. — 56 с.; Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX століття / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська та інш. — Одеса: Друк, 2000. — 282 с.
2. Анцупов И.А. Казачество российское между Бугом и Дунаем. — Кишинев, 2000. — 287 с.
3. Шиян Р.І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII с. — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1996.- 26 с.; Шиян Р.І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. // Запорозька спадщина. – Вип. 7. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1998. - 96 с.
4. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — О.: ОКФА, 1998. — 272 с.; Хаджибей–Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку/ Ред. кол. О.Ф. Ботушанська, І.В. Сапожников, Г.В. Сапожникова — О.: ОКФА, 1999. — 400 с.; Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой. — Одесса–Ильчевск, 1999. — 264 с.
5. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА), ф. 400, оп. 25, спр. 183.
6. Чумаченко В.К. “История Кубанского казачьего войска” Ф.А. Щербины: от замысла к воплощению. Книговедческий аспект // Научно-творческое наследие Федора Андреевича Щербины и современность: Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции “Научно-творческое наследие Федора Андреевича Щербины и современность” (Розсип, г. Краснодар, 25-26 февраля 2004 г.). — Краснодар: ИМСИТ, 2004.

ДОДАТКИ

№ 1

1796 р., лютий. — Витяг з рапорту військового уряду Чорноморського козацького війська таврійському губернатору С.С. Жегуліну про безпідставні затримання на півдні України чорноморців поміщиками та різними установами, знущання над козаками

Высокородному и превосходительному господину
генерал-майору таврическому губернатору
и кавалеру Семену Семеновичу Жегулину

Верного Императорского войска Черноморского
из войскового правительства

Рапорт

Войсковое черноморское правительство слушая рапорт от отправленных в Екатеринославское наместничество сего войска депутатов подполковников армии премьер-майора и кавалера Гулика и секунд-майора Юзбаши, коим доносят, что сего войска казаки Иван Животовский, Семен Бабенко, Кирилло Башмаченко и Влас Павленко, следуя с паспортами и [от]ношениями, данными

от Вашего превосходительства в Екатеринославское наместническое правление для описания удержанного не принадлежащего // при переселе[ле]нии с прежних жилищ на всемилостивейше пожалованную сему войску землю собственного их имения. И когда случилось им по пути переходить через владения Новомосковского уезда помещика секунд-майора Василия Купиченка, который вздогнавши в степи близ слободы его [...] без всякой причины забрав их со всем имуществом, имевшимся у них экипажем и бумагами в свою слободу.

И паспорт сыскал с них Власа Павленка, бывшего якобы подданным помещика Руденка. Связал его крепко, минуя то начальство, которому поручено по воспоследовавшему от Его сиятельства господина генерал-фельдцейхмейстера екатеринославского, вознесенского и таврического генерал-губернатора и разных орденов кавалера графа Платона Зубова, предписанию, в переселении военослужащих сего войска казаков с их семействами иметь соблюдение, отправил в противность того Его сиятельства предписания з караулом к помещику Руденку.

А последних трех // Игната Животовского, Семена Бабенка, Кирилла Башмаченка был без пощады так, что из них Башмаченко через два дня умер, других же вышеписанных товарищей его поныне морит их до крайности голодом, содержит у себя под караулом без всякой их малейшей виновности. Сверх сего и отпущенных с паспортами от Вашего превосходительства для забрания семейств прапорщика Ивана Вовка, казака Тимофея Коваля, явившихся по порядку к Александрийскому земскому исправнику Шошину, который отобравши данные им от Вашего превосходительства паспорта оставил у себя до учинения изследования по полученному из екатеринославского наместнического правления указа дал им от себя для проживания в местечке [...] билеты. Но когда с тем его Шошина билетом в местечко [Кишеньку] прибыли, то узнав о сем Александрийского уезда помещик Высотин самоправно взявши их в [смежествующей] с землей Шошина и Высотина деревню, где с них казака Тимофея Коваля немилосердно был плетми..., содержит и поныне у себя под караулом. Прапорщика Ивана Вовка, связав как будто какого ниесть преступника отправил того же уезда к помещику майору Потоцкому.

У войсковом черноморском правительстве определено: о том Вашему превосходительству представить и просить о поступлении за причиненные как выше описано и... запротокколировано прапорщику Вовку и казакам сего войска обиды и разорения, справно и за смертоубийство Кирилла Башмаченка, с виновных, по законам, возмещения. Впредь делать проезжим чрез Екатеринославское наместничество сего войска старшинам и казакам подтверждения ...и правительство без уведомления не оставлять.

(Підпис).

М-ца Февраля

1796 г.

г. Екатеринодар

(ДАКК. — Ф. 250. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 53-54 (оригінал)).

№ 2.

1794 р., грудня 23. — Витяг з прохання колишнього запорозького козака Брюховецького куреня Василя Щура про зарахування його до складу Чорноморського козацького війська з переселенням на Кубань

Верного Императорского войска
в войсковое правление

Бывшего воина Запорожского куреня
Брюховецкого казака Василия Щура

Прошение

Как продолжал в бывшем войске Запорожском в курене Брюховецком службу до уничтожения онаго войска, по уничтожении которого проживал в разных местах по чумацкому промыслу, а на последок зашедши Кавказского наместничества Ставропольского уезда в слободу помещика господина майора Дихтерева Николаевку также проживал в оной с женою своею... где ныне семейство мое состоит. Нынче имею желание продолжить службу в войске Черноморском. Для того оногo черноморского правительства прошу об определении меня в прописанной Брюховецкой курень на службу, подаче на беспрепятственное переселение семейства моего с показанной слободы Николаевки яко то жены Настасии, детей — сынов Ивана, Сергея, дочери Ефимии и [шурина] Данила Сумина на милостивейше пожалованную войску Черноморскому землю пашпорта, учинить письменное распоряжение.

К сему прошению вместо... казака Василия Щура неграмотного по сему прошению руку приложил казак Григорий Бойко.

Декабря 23 дня

1794 г.

(ДАКК. — Ф. 250. — Оп. 1 — Спр. 6 — Арк. 14 (оригинал).

№ 3.

1794 р., грудня 23. — Витяг із журналу військового уряду Чорноморського козацького війська

Выписка из Журнала верного императорского войска Черноморского
войскового правительства декабря 23 дня 1794 года

Прошение бывшего воина Запорожского куреня Брюховецкого казака Василия Щура коим прописывая, что служил он в Бывшем войске Запорожском до уничтожения онаго, и по уничтожении проживал в разных местах по чумацкому промыслу. Напоследок же зашедши Кавказского наместничества Ставропольского уезда в слободу помещика господина майора Дихтерева Николаевку, также проживал в оной с женою своею и детьми, где ныне семейство его состоит. Нынче же имеет желание продолжить службу в сём войске. Просит об определении его в прописанный Брюховецкой курень на службу и дачи на беспрепятственное переселение семейства его с показанного села Николаевки на пожалованную сему войску землю. Рассмотрения показали билет дать.

(Підпис).

(ДАКК — Ф. 250. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 115 (оригинал).